

УДК 069ДНІМ:904

Рутковська О. В.,

зав. відділом археології

*Дніпропетровський національний
історичний музей ім. Д. І. Яворницького*

Сердюк М. Й.,

Старший науковий співробітник

*відділу науково-дослідної фондової роботи
Дніпропетровський національний*

історичний музей ім. Д. І. Яворницького

e-mail: oksanarut@i.ua

КОЛЕКЦІЯ КАМ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ ДНІМ, КОРОТКИЙ ОГЛЯД

Найбільш рання можлива дата формування колекції середина XIX ст., час коли був заснований в Катеринославі перший Громадський музей Катеринославської губернії.

Катеринославські поміщики звозили давні статуї для краси своїх парків і маєтків. Використовували скульптури і як будівельний матеріал. Але завдяки зусиллям місцевих краєзнавців, які збирали і зберігали давні статуї, було врятовано багато пам'ятників, які тепер знаходяться у музейній колекції. Велика заслуга у зберіганні статуй в Україні належить Одеському товариству історії і старовини, заснованому у 1839 р. та губернським архівним комісіям, які виникли у 2 пол. XIX ст.

Формувати колекцію першого музею (1849) розпочав директор міської чоловічої гімназії Я. Д. Грахов при підтримці губернатора А. Я. Фабра. Продовжив цю справу поміщик краєзнавець Олександр Миколайович Поль.

Найбільший внесок у створення безпосередньо музейної колекції зробив його перший директор академік Дмитро Іванович Яворницький, історик, археолог, етнограф. Він об'єднав у колекції музею (1902–1933 рр.) багато зібрань місцевих поміщиків, окремі статуї, які використовувалися у господарстві селян як точила або стовпи у парканах, долівки в льохах, проводив археологічні розкопки на Катеринославщині і звозив «кам'яні баби» до музею.

Найбільш інтенсивне зростання колекції кам'яної пластики – 20–30-ті рр. XX ст. У зв'язку з будівництвом Дніпрогесу під час проведення рятівних археологічних робіт проходило і збирання «кам'яних баб» на території, що підлягала затопленню.

Поповнення колекції кам'яних статуй продовжувалося і протягом XX–XXI ст. у результаті археологічних розкопок і розвідок – виявляються кам'яні статуї, які випадково збереглися у селах або у степу на курганах, і перевозяться до стін музею. Таким чином, на початок 90-х рр. в музеї було 77 статуй, а з того часу і до сьогодні до колекції надійшло ще 25.

Хочемо зауважити, що під час окупації Дніпропетровська (1941–1943) облікова документація музею була знищена і легенди багатьох експонатів втрачені назавжди.

Довгий час вважалося, що кількісно Дніпропетровський музей зберігає саму велику колекцію в Україні і Європі взагалі. На даний час нам не відомо – чи це так.

На 1.01.2025 рр. у колекції ДНІМ зберігається 102 статуї. З них: **18** статуй доби палеометалу (III–II тис. до н. е.): 11 з яких відносяться до доби енеоліту, 7 – до доби бронзи. 16 статуй з 18 вважаються найпростішими, а 2 – Наталіївська та Керносівська стели – є справжніми пам'ятками монументального архайчного мистецтва.

Наступна хронологічна група – скіфська – **7** статуй. В тому числі музей зберігає 1 сарматську статую II–I ст. до н. е. і одну скульптуру III–IV ст. н. е.

Найбільше в колекції – **75** середньовічних статуй (4 датуються IX–XI ст., інші – XII – пер. пол. XIII ст.; 1 з них можна віднести до печенігів, а 74 – половці). Одна чоловіча скульптура була перероблена на кам'яний хрест в XIX ст. (А-14024).

За попередній 2024 рік до музею привезли **14** врятованих з Донеччини половецьких статуй. Вони залишаються на тимчасовому зберіганні.

Отже, представимо опис деяких статуй з колекції. Таким чином, якщо розглянути статуї по епохам, в нас буде наступна картина.

Антропоморфні стели доби енеоліту як частина поминально-поховальних святилищ, пов'язаних з культом предків або культом родючості – 18 од. Практично всі найдавніші кам'яні

фігури епохи палеометалу об'єднує ряд спільних рис: антропоморфність, розміщення серед родових могил або в безпосередній близькості від них, вертикальність встановлення статуї. Дві антропоморфні стели походять з розкопок 1965 р. під керівництвом Л.П. Крилової на р. Інгулець Широківського р-ну: т. зв. «біла» (h – 1.5 м, 0,6х0,2 м; матеріал – білий метапісковик, А-8744) та «жовта» (h – 1.3 м, шир. – 0,41 м, матеріал – жовтий метапісковик, А-8745).

Менгір (1,85х0,41х0,23 м, А – 12287) та менгіроподібна стела (h – 1,77 м, А-12286) походять з розкопок кургану ДІМ в Томаківському р-ні, с. Глухе, 1988 г. Матеріал – сірий граніт та сірий пісковик. З 2010 р. у зборах музею зберігається фалодна стела (лінгам) (1,1х0,33х0,28 м, А-13591). Походить з околиць с. Новокиївка Томаківського р-ну. Матеріал – вапняк.

Одним з цікавих об'єктів є підпрацьований камінь, можливої антропоморфної форми зі стопою (1,08х0,54х0,39 м, А-12988); походить з парку ім. Шевченко м. Дніпро, матеріал – сіро-рожевий граніт.

У 2018 р. до музею надійшла антропоморфна стела (А-14021) з Верхньодніпровського р-ну (ямна археологічна культура).

Наступна група статуй (8 од.) відноситься до I тис. до н.е., її творці – іраномовна група народів (скіфи, сармати). Статуарні зображення дуже різноманітні і відносяться до різних століть. Ми зосередимося на антропоморфній плиті (2,7х0,65; 0,55х0,42 м), А-7961, яка походить з Дубової балки на кордоні Херсонської та Дніпропетровської областей. Матеріал – білий крупнозернистий граніт. Датується VI–V ст. до н. е. Ступінь втілення образу – напівфігура. Напівфігури в скіфському монументальному мистецтві відомі з VII–VI ст., а в степах Причорномор'я вони переважають до IV ст. до н. е.

Антропоморфність досягається гравіюванням на лицьово-му боці. Недопрацьованість фігури нижче пояса певною мірою символізує злитість персонажа з землею. Обов'язковий елемент статуй – голова – відображається через обличчя. Вуса і борода відсутні (показник архаїчності статуї). Підборіддя зображене рельєфним напівовалом. Особливість статуй VII–VI ст. у відсутності моделювання шиї, голова наче переходить в плечі. Руки змодельовані гравіюванням. Праве передпліччя на грудях, ліве

на поясі (цей варіант популярний серед пам'яток Причорномор'я VII–V ст.). Кितिці рук показані з анатомічно правильним позначенням пальців. Тільки на ранніх статуях рельєфом підкреслені біцепси, як у нашої статуй. Зображення фала – хронологічний індикатор (VII–V ст.). На пам'ятниках відтворювалися реальні предмети, що були у вжитку на момент створення статуй: пояс, акінак, брусок, ритон/ріг, горит, лук та стріли.

В 1994 р. серед курганів сармато-половецького могильника II–I ст. до н. е. – XIII–XIV ст. н. е. (с. Філія Межівський р-н Дніпропетровської обл.) знайдена сарматська статуя (54x32x13 см, матеріал – вапняк).

В колекції ДНІМ є і цікава статуя перших століть нової ери, яку в музеї називають умовно «готіком» або «ідолом з Вісуні». Вона є даром Лаврентія Івановича Зіверса (1900 р.)¹ Невелика гермоподібна статуя (53x17,3x13,5 см) поєднує в собі прийоми та традиції античної скульптури (гермоподібність) та «варварського» провінційного мистецтва пізньоримського часу: непропорційність та схематичність окремих деталей. Статуя могла бути виготовлена в римських провінціях (Дакія, Фракія) або серед готських племен, у яких на цих територіях вже склалося державне утворення, і тому можна/логічно зв'язати знахідку з готами і датувати її III–IV ст. н.е.² Але вона знаходить аналогії в групі кельтських племен – близькі їй статуї-герми походять з святилищ Галлії римського часу. А найбільш близька за стилем і хронологією скульптура із зображенням двох тетрархів зберігається в музеї Ватикану у Римі.

І найпізніші статуї в колекції музею датуються IX–XIII ст., які називають «половецькими бабами»³, налічують 75 одиниць,

1 У музейному каталозі 1910 р., с. 109, №754, дана статуя числиться як кам'яна баба, знайдена в кургані поблизу станції Вісунь Катерининської залізниці Херсонської губернії (тепер – межа 3 областей: Дніпропетровської, Кіровоградської та Миколаївської).

2 Чурилова Л. Н. Каменная статуя первых веков нашей эры из коллекции Днепропетровского исторического музея.

3 Крім цієї назви, існують і інші: «болван» – від іранського «палван» – богатир, атлет (pahlavan); орхоно-тюркське «балбал» (blbl) – камінь з написом; в Україні кам'яні баби називали ще «мамаями», «Мар'їним камінням».

з яких 1 печенізька, 2 ранньополовецькі балбали і 72 чоловічі та жіночі статуї, що виконані у стилі етнографічного реалізму. Саме тому ми, нащадки, бачимо в іконографії зброю, одяг, зачіски, прикраси, предмети побуту. На чоловічих статуях простежуються: сорочка, каптан, шаровари, пояса, капелюшки, башлики, чоботи; шолом, панцир с бляхами на грудях зі складною системою ременів і пряжок, шаблі, луки, колчани, плітки, зачіска в 2 або 3 коси.

Жіночі статуї несуть на собі багате головне вбрання – шляпи (6 типів), зачіски, прикраси, «роги»; одяг – каптан, сукня, сорочка, шаровари, чоботи; прикраси – ланцюжки, стрічки, намиста (6 типів), підвіски, кишеньки, талісмани.

Предмети щоденного вживання (кріпилися до поясу) у всіх статуй: ножі, кресала, гребені, бруски, шила, різноманітні кишені, дзеркала. В руках – чаші.

В 1986 р. була привезена (з музею історії м. Рига та мореплавання) одна з цікавих статуй: жіноча, причому одягнена у штані (що підкреслює її «войовничість» і здатність сісти на коня); виготовлена з кварцитового пісковика, що походить з Донецького кряжу.

Для 68 середньовічних статуй був проведений петрографічний аналіз (Козлов, кафедра петрографії і мінералогії) і отримані наступні результати: 49 статуй зроблені з пісковиків (з глинистим цементом, з глинисто-карбонатним цементом, кварцитовидним) 13 статуй з вапняків (оолітових та органогенних). Для 71 статуї доби середньовіччя у 2018 році знов було проведено визначення матеріалу та його вірогідного походження (Нікітенко І. С., Куцевол М. Л., Ганоцький В. І.; Національний гірничий університет, зараз – Політехніка). Сировина для статуй походить з 3 регіонів сучасної території України: Донецький кряж, долина р. Вовчої, Нижнє Подніпров'я або Північне Приазов'я. Визначення показали: 2 статуї зроблені з граніту біотитового двопольовошпатового, 11 – з вапняку оолітового піщанистого, 3 – з вапняку органогенно-хемогенного, 2 – з вапняку органогенного, 53 – з пісковика кварцового.

З 1987 р. по 1991 р. були реставровані 23 статуї. Виконавці робіт реставратори Сердюк О. С. та Будяк О. Е.

Іл. 1. «Ідол з Вісуні»
III–IV ст. н. е.

Іл. 2. Половецька
кам'яна статуя

Список використаних джерел та літератури:

1. Дашкевич Я., Трыярски Э. Каменные бабы Причерноморских степей. – Варшава, 1982.
2. Довженко Н. Д. Енеолітичні ідоли Надчорноморщини. Проблеми датування. *Наукові записки*. 2002. Т. 20: Археологія. К.
3. Кислий О. Є. До питання про антропоморфні стели Північного Причорномор'я. *Археологія*. 2009. № 4. С. 40–49.
4. Крылова Л. П. Каменные бабы: каталог. Днепропетровск, 1976.
5. Крылова Л. П. Керносовский идол (стела). *Енеоліт і бронзовий вік України*. К., 1976.
6. Нікітенко І. С., Куцевол М. Л., Климчук В. С. Мінералого-петрографічне дослідження керносівського ідола. *Форум гірників-2014: матеріали міжнар. конф.* (Дніпропетровськ, 1–4 жовт. 2014 р.). Нац. гірн. ун-т. Дніпропетровськ, 2013. Т. 3. С. 92–96.

7. Нікітенко І. С., Куцевол М. Л. Результати мінералого-петрографічного дослідження колекції скіфської кам'яної пластики з Дніпропетровського нац. істор. музею ім. Д. І. Яворницького. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Геологія. Географія*. 2014. Т. 22, № 3/2 (вип. 16). С. 34–42.
8. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. М., 1994.
9. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. *САИ*. 1974. Вып. Е 4-2.
10. Раевский Д. С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов евразийских степей. *Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности*. М., 1983.
11. Сердюк М. Й. Характеристика археологічної колекції ДІМ «Антропоморфні кам'яні статуї» на 01.01.1993 р. Дніпропетровськ, 1992.
12. Чмыхов Н. А., Довженко Н. Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры. *Древнейшие скотоводы юга Украины*. К., 1987.
13. Швецов М. Л. Половецкие святилища. *Советская археология*. 1979. № 1. С. 109–117.
14. У музеї Дніпра з'явився кам'яний богатир. *Кореспондент.net*. 2018. – 14 серпня. URL: <https://ua.korrespondent.net/showbiz/culture/4023909-u-muzei-dnipra-ziavyvsia-kamiany-bohatyr>.
15. Кам'яні баби. *Дніпровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького*. URL: <https://www.museum.dp.ua/uk/collection16/>.
16. Наука з таким ще не стикалася – дніпровські археологи знайшли унікальний кам'яний хрест. *Amazing Ukraine*. URL: <https://amazing-ukraine.com/nauka-z-takym-shche-ne-stykalasia-dniprovski-arkheolohy-znaishly-unikalnyi-kam-iany-khrest/>.
17. День України: злиття двох світів. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/article/den-ukrayiny/zlyttya-dvokh-svitiv>.